

TÓTH F. PÉTER

Alapozás

BEVEZETÉS DIDERÓCZY FIGYELMES OLVASÁSÁBA

Hajnóczy Az unokaöcs és Diderot Rameau unokaöccse című műveik rokonságát tényként kezeli a szakirodalom, ezen kapcsolat átfogó vizsgálata azonban mindeddig elmaradt – az eredmények teljeskörű ismertetése elsősorban terjedelmi korlátok miatt most sem fog megtörténni. Jelen cikk a témában folytatott vizsgálódásaimból ad ízelítőt, elsősorban olyan kérdésekre koncentrálva, amelyek bővítik vagy más megvilágításba helyezik az eddig publikált megállapításokat, illetve az annak kapcsán kialakult közvélekedést *Az unokaöcsről*.

Hajnóczy írásának központi figurája, a szakirodalomban hol alakként, bábuként, szerepként említett¹, hol leendő papucsférjnek² nevezett alak nem anonim: *Ferencnek* hívják. Megnevezése Diderot művéhez hasonló módon történik, Ferenc nevét is környezetének tagjai mondják ki³. Diderot-nál: „valamennyi vendég felkiáltott »Ej, Rameau«! [...] Kíváncsiak voltatok a nevére, tessék, most tudjátok.”⁴ Hajnóczynál: „Az én nevem nem »szakmabeli« volt ebben a családban, hanem »Ferike drága«, »a mi kis Hildánk jövődöbelije«, »a mi Ferencünk [...]”⁵ Ez utóbbi idézetből Ferenc menyasszonyának neve is kiderül, így *Che Guevarával* együtt háromra növekszik *Az unokaöcsben* konkrétan megnevezett személyek száma. Ha hozzávesszük az írásban név nélkül említett egyéb szereplőket is (narrátor, anyós, pincér, pikológerek, férfi, kövérkés nő, sovány cigány, csapos, szemorvos, katona), az alakok száma tizenháromra nő, ami akkor is elmarad a kor közéleti szereplőinek jó részét pellengérré állító diderot-i műben felsorakoztatott figurák számától, ha hozzászámítjuk a Hajnóczy írásában említett, de pontosan meg nem határozott csoportokat is (egy-két külön, idegenek, ellenségeim).

¹ Cserjés Katalin: „Lőj! Ne félj semmitől!... Nézd meg, hogy hal meg egy igaz ember!” *Appropriation art. Hajnóczy Péter és Kelemen Károly Che Guevara-képe*. In: *Hoválettem – A párbeszéd helyzetébe kerülni. Hajnóczy-tanulmányok*. Lectum Kiadó, Szeged 2006. 71–99. 82.

² Németh Marcell: *Hajóczy Péter*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1999. 54.

³ Ha egészen pontosan akarunk fogalmazni, Ferenc saját maga nevezi meg önmagát, de eközben környezetének szavait idézi.

⁴ Diderot: *Rameau unokaöccse*. In: Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája – Rameau unokaöccse*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1960. 248–333. [A továbbiakban Rameau 1960.] 253.

⁵ Hajnóczy Péter: *Az unokaöcs*. In: *Hajnóczy Péter művei*. Szerk.: Mátis Livia. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 62–74. [A továbbiakban: HM.] 65.

Lényeges különbségekre bukkanunk, ha megvizsgáljuk a két írásmű központi szereplőinek⁶, Ferencnek és az unokaöcs *Rameau*-nak helyzetét azokban a családokban, ahonnan kiutasították őket.

A két szereplő viszonya az őket befogadó családokhoz teljesen más alapokra helyeződik: Rameau már túl van egy házasságon, melynek lehetőségét Ferenc épp elveszítette. Rameau-nak nem célja a családtaggá válás, az egyébként kikapós menyecske hírében álló⁷ *Hus* kisasszony *Bertin* adóbérlő szeretője. Rameau-t amolyan mindeneként, ügyeskedőként, szórakoztató alakként tűrik meg a házban. Ellátja a kisállatokat, szerepeket hajt fel a nem különösebben tehetséges *Hus* kisasszonynak, bértapsolóként ünnepli őt, vacsorákon a társalgás színesítése a feladata. A szerepek jól ki vannak osztva, mélyebb érzelmi kötődést egyik fél sem vár el a másiktól. A helyzet hátulütője, hogy Rameau ki van szolgáltatva a háziúr kénye-kedvének: bármelyik pillanatban kegyvesztetté válhat, mint ahogy az meg is történik. Sarkítottan fogalmazva, Rameau számára a *Bertin*-ház munkahely: hetente két-háromszor jár oda, szolgálataiért kosztot kívül pénzbeli fizetséget is kap.

Hajnóczy szereplőjének nehezebb dolga van: a család befogadott részévé kell válnia, *Hildák* lakása családi fészek kell hogy legyen, hiszen ott él⁸. Siker esetén biztosítja pozícióját, állandó biztonságban lesz része, sikertelenség esetén bizonytalan jövő vár rá⁹. Feladata nem könnyű: egyes szövegrészek rendkívül figyelmesnek, mások egészen megalázó feladatokat is elvállalóként állítják elének¹⁰. Nehéz eldönteni, hogy a család elvárásai, vagy túlzott megfelelni akarása, felvett szerepének túljátszása vezet Ferenc ilyen mértékű megalázódásához, de megállapítható, hogy a fent említett cselekvések őszintesége, érdekmentessége már említésük szöveggörnyezetében (valamint a novella egyéb helyein is) megkérdőjeleződik¹¹, eredményességükről pedig ellentmondó információkat kínál a szöveg. Bár megaláztatás és némi büszkeség is érződik a Ferencről tett nyilatkozatok némelyikében¹², a tény, hogy adósságait feljegyzik¹³, jelzi, hogy a bizalom nem teljes.

A fentiek ellenére, míg az őt elviselő családdal lényegesen őszintébb kapcsolatrendszert kialakító Rameau esetében az első hibánál szakad a cérna, úgy tűnik, hogy Ferencsel

⁶ A két szereplő összevetését nem csupán a narrációban betöltött hasonló pozíció indokolja, hanem eltérő gondolkodásmódjuk, személyiségük is. A téma bővebb kifejtésére jelen cikkben nincs tér.

⁷ Vö. Kenéz Ernő Adélaïde-Louis-Paulin Husról írott végjegyzetét. Rameau 1960. 344.

⁸ A következő idézet megrovó hangneme utal rá, hogy Ferenc életvitelszerűen a lakásban tartózkodik: „te részeg disznó, aludni jársz ide?” HM. 65.

⁹ Vö. a novella tükör-jelentével. HM. 71–72. A téma bővebb kifejtésére jelen cikkben nincs tér.

¹⁰ Előbbire példa: „majd én, tessék csak ledőlni, mama”, „hozom, a papucsodat, édes”, utóbbira: „azonnal kiöntöm az éjjeliedényt”. Mindkettő HM. 64.

¹¹ Például „Kizökkentem a szerepemből”, „két és fél évig dolgoztam, mint a barom” (mindkettő HM 64.), valamint „Hogy én mit nyeltem a ribanc meg a gyanakvó zsugori anyja mellett!” HM 63.

¹² „»Feriike drága«, »a mi kis Hildánk jövődöbelije«, »a mi Ferencünk; a jövő szerdán fogadja a Tollseprűgyártó Vállalat igazgatója állásügyben«” HM 65.

¹³ Ez, valamint a szövegben előforduló egyéb mozzanatok is rokonítják *Az unokaöcs* szereplőit *A halál kilovagolt Perzsiából* figuráival, vö. „Ennek a szerelemnek legékesebb bizonyítéka lesz, hogy kétszáz forint készpénzt kölcsönöz neki, és hitelben étkezhet nála. [...] egyébként Krisztina egy kis füzetbe jegyzi a náluk elfogyasztott háromszögletű sajtok és zsemle árát” In: Hajnóczy Péter: *A halál kilovagolt Perzsiából*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 124–125. A téma bővebb kifejtésére jelen cikkben nincs tér.

szemben elnézőbbek Hildáék. Az *unokaöcs*nek abban a részében ugyanis, amely Ferenc családban betöltött helyzetét vázolja, arra is találunk utalást, hogy Ferenc nem képes a mintaférj szerepének betöltésére¹⁴, vélhetően rendszeresen kiesik ebből a szerepből, sőt, a hűtlenség gyanúja is rávetül¹⁵.

Láthatjuk tehát, hogy Ferenc, menyasszonya és jövendőbeli anyósa közötti kapcsolat nem felhőtlen, egyik oldalról sem maradéktalanul boldog, mi több, időnként kifejezetten rossz. A külvilág és vélhetően önmaguk számára sem akarják ezt elismerni, ugyanis a beismerés következményekkel jár mindkét fél számára: Ferenc a „terített asztalt”, Hilda többek között¹⁶ saját önbecsülésének egy darabját veszítheti el. Mindezekből következik, hogy Ferenc zsarolási potenciálja nagyobb, az ő kiebrudalásával többet veszít Hilda és családja, mint amennyit a Bertin-ház veszít Rameau elüldözésével: utóbbi ha különösen szórakoztató és hasznos is, csak egy léhűtő a vacsoraasztal mellől. Azonban ahogy Diderot háziuránál, Bertin adóbérlőnél, Hajnóczy Hildájánál is létezik az a határ, ameddig Ferenc büntetlenül elmehet, és amelyet átlépve felborul a család és közte beállt érzékeny status quo.

Rameau esetében a végzetes vacsora egy, a háziúrnak nem tetsző, vaskos, trágár élc eljuttatásával kezdődik, és az azt követő rövid vitával folytatódik. Diderot a szövegben szó szerint¹⁷ idézi az említett élcet, mely szorosan vett értelemben a Bertin-ház új vendégének, tágabb értelemben véve a vacsoraasztal körül ülők mindegyikének képmutatását volt hivatva kifigurázni. Rameau távozásához azonban inkább a vita során a ház urával szemben nagy társaság előtt megütött pimasz hang vezetett – a tekintélyének csorbítására tett kísérletet nem tűrhette el a házigazda megtorlás nélkül.

Hajnóczy a Ferenc távozásához vezető „egyetlen igaz szót” nem idézi, de *Az unokaöcs* szövege elég információval szolgál ahhoz, hogy nagyjából körülhatároljuk, milyen körülmények között hangzott el és mire vonatkozott, amely adatokból aztán következtethetünk a közlés tartalmára is. Ferenc elmondásából biztosak lehetünk benne, hogy menyasszonyához vagy a vele folytatott viszonyhoz köthető a végzetes kijelentés¹⁸, amelyet – Rameau-hoz hasonlóan – ő is valamilyen társaság előtt tett¹⁹. Vélhetően Hildáék lakásában játszódott le a jelenet²⁰, talán egy vendégség alkalmával. Ami még biztos, hogy ez az esemény vezetett a kapcsolat lezárásához, esetleg a kimondott szó maga volt a kapcsolat lezárása. A Hilda és Ferenc viszonyára vonatkozó, fentebb vázolt háttérrel figyelembe véve az ominózus kijelentés direkt vagy indirekt módon leránthatta a leplet kapcsolatuk álságos voltáról, ráadásul visszavonhatatlanul, több tanú előtt megbélyegezve azt. A Hilda és családja által felépített hazug kép – amely a külvilág felé egy sikeres kapcsolatot mutat

¹⁴ „»te részeg disznó, aludni jársz ide?«, »már megint zálogba csaptad a jeggyűrűt?«, »micsoda ribanc zsebkendője ez itt?«, HM 65.

¹⁵ Az illatos selyem zsebkendő szövegbeli felbukkanását végigkísérve ez a gyanú csak erősödik az olvasóban.

¹⁶ Hilda egyéb motivációinak kifejtésére jelen cikkben nincs tér.

¹⁷ Olasz nyelven ugyan, de az általam ismert magyar kiadások mindegyike közli a fordítást is.

¹⁸ „Nevén neveztem a kapcsolatunkat; ezt nem nyelhetik le.” HM 71.

¹⁹ „S idegenek előtt történt a dolog.” HM 71.

²⁰ Erre utal, hogy tíz perc múlva „a hölgy a heverőn ült”, majd felpattanva ruhákat hajított ki a szekrényből, minden bizonnyal Ferencéit. vö. HM 72.

(a mi Ferencünk, Ferike drága), de elhallgatja a hétköznapok valóságát (adósságok felírása, részegség, hűtlenség) – itt összeomlik, foltot ejtve a család becsületén is.

Az *unokaöcs* alapos elemzéséhez és rokonszövegeivel való kapcsolatának részletes feltérképezéséhez több tíz oldal szükséges – erre egy majdan megjelenő újabb tanulmánykötet, szövegszerű kapcsolatok kimutatásához pedig a tervbe vett kritikai kiadás adhat lehetőséget. Jelen rövid cikk megírásával szándékom az volt, hogy néhány egyszerű, de lényeges megállapítással az eddigieknél tisztább és szilárdabb kiindulási alapot teremtsék további elemzések számára.

